

Проспер МЕРІМЕ

ПИСЬМЕННИК. ЛІТЕРАТУРА. ЖИТТЯ

Марина НОВИКОВА

МІФОСВІТ «КАРМЕН»: БИК І БОГ

«Кармен». Іл. В. А. Фаворського. 1937.

«Кармен» Проспера Меріме (1845) — текст усталений. Один із найуспішніших в усій французькій (а може, й в усій європейській) літературі XIX століття. Славетним його (як і інші «знакові» тексти) зробили видовищні мистецькі жанри: спершу опера Ж. Бізе, а потім балет Р. Щедрина — А. Алонсо. Послуги видовищних мистецтв завжди двоїсті. Вони «випрямляють» складні сюжети культури «високої». І вони ж — з-під індивідуально-авторських побудов — виокремлюють і виносять на яву першооснови тексту: його міфосимволіку та міфосюжет. Такі популярні версії — фольклор літератури. Прочитати літературний твір по-старому після них уже не вдається. Доводиться йти назад: в авторському тексті шукати ті самі «прапервні» (Б.-І. Антонич), що їх грубо, але інтуїтивно точно намагалася виявити «низова» культура. На таке прочитання чекає і «Кармен». Спробуємо ж так її й прочитати.

Перша біографія Хосе

З-поміж двох головних героїв новели, Кармен і Хосе, у однієї (Кармен) підкреслено нема біографії, у другого (Хосе) вона підкреслено є. І перше, і друге мусить щось означати.

Значення найпростіше виводиться з хронотопу. У Кармен є лише теперішнє, тільки «тут і тепер»: минуле не те щоб було відсутнє, але воно «провалюється», «зникає», щойно з теперішнього стає минулим. Навіть історію їхнього знайомства і напівкоханя-напівшлюбу розповідає (хоче і здатний розповісти) лише Хосе — не Кармен. Навпаки, всі подробиці її життя (аж до такої «подробіци», як те, що вона — виявляється! — заміжня) Хосе дізнається від інших. І це не тому, що Кармен по-тайна. По суті, вона нічого не приховує: ні своєї участі в справах контрабандистів, ні чоловіка, ні нового захоплення тореадором, ані свого ставлення до Хосе: просто вона не розповідає нічого зайвого. Кармен просто живе «в цю хвилину» (за висловом пушкінської Лаури з «Кам'яного гостя») і в цьому ось місці. Її минуле — лише «архетип Кармен», карма Кармен: її природа як її доля. Всі зумовлені обставинами і персональні реалізації цієї природи-долі («де, як і з ким, за що і скільки», — цитуючи рядки Расула Гамзатова, написані з іншого приводу), — всі вони зникомі, миттеві, подібні до стрімких змін подоби у магічних героїнь фольклору і міфу. Вони не брехливі й не істинні; вони не «факт», але й не «ксива», — вони є перевтілення-іноформи, за єдності суті й мети. («Безщільної» мети, але про це буде сказано окремо.)

Язичницька позаісторичність із максимальною повнотою і простотою постає у «позабіографічності» Кармен.

Протилежність цьому — Хосе. Ось він — наскрізь біографічний та історичний; не дарма автобіографію він починає зі словіщення про свій стародавній рід. (А ба-

...ом століть не
...сільних слів;
...нілася вна-
...овики муси-
...— з другого так
...міг би розмо-
...о б обміняти-
...говіркою, яка
...слів, гадаю,
...мені траплялося
...«ясо», «дон» —

...ект мені зда-
...значну кількість
...засвоїли багато
...самим свідчать
...минулого ча-
...завжди є ко-
...вмінюються за
...нігітву «jama»
...орити «jame» («я
...»). Однак дех-
...не знаю інших

...мані, я повинен
...злюді запозичи-
...тво дізналося, що
...— це одне зі
...«grés», і це знов-
...до цього слово
...Це перекручене
...остереження, що
...слово, що вжи-
...за моїх часів).
...цікавому слов-
...вою романі оз-
...ттю відповідає ла-
...зуміле циганові-
...и.
...мен» вигідне уяв-
...кою, що буде тут
...замкне, мухи не

...зо (1804—1857). При-
...замолоду був злодієм.
...звичі Парижа» (1844).
...мов, укладач кількох
...іме, побачила світ не

ски, — про що навряд чи знає Хосе, але міг знати невтомний збирач екзотики, автор, — найдавніше населення Іберійського півострова: самі ібери, що дали півострову його стародавню назву, прийшли туди з Африки близько 2000 років до нашої ери; баски — нащадки аборигенних палеолітичних племен.)

Лише у Хосе є всі види, всі кола часових циклів: історія етнічна, конфесійна, родова, родинна, особиста — від дитинства й до смерті. Сама його смерть — «історія»: по-перше, тому що шлях до неї Хосе Оповідачеві (а більше собі самому) описує і пояснює (або намагається пояснити); по-друге, тому що шлях свій Хосе шомиті обирає (хоч йому це й бачиться навпаки — як випадки, щасливі або нещасливі); по-третє, тому що життя Хосе — саме шлях, модель шляху, а не хоч і вихрового, але круговороту, як у Кармен.

Очевидно, що ця модель співвідноситься лише з християнським (юдеохристиянським), але аж ніяк не з язичницьким осмисленням світу. Внаслідок цього простір майже не владний над внутрішньою біографією Хосе, — знов-таки, на відміну від ролі простору у Кармен. Кармен перевтілюється, переінакшується у своїх діях і почуттях «зонально» — переходячи з однієї просторової зони в іншу. Хосе — у своїх діях — просторові та його «зонам» підкоряється (та й то — частково); зате в почуттях він лишається вірний своєму часові: малому, особистому — і великому. По суті, його сповідь — це спроба вибудувати, впорядкувати свою внутрішню біографію, свій неперервний душевний час; це гамлетіанське завдання з'єднати перерваний «зв'язок часів». А це завдання (не обговорюємо тут його реальності або утопічності) мислимо лише в координатах особистої і особистісної християнської «історії як біографії» і «біографії як історії». Сповідь — це життя, від першої особи і «при світлі совісті» (М. Цветаєва) розказане; сповідь — це покаєння, а кається можна тільки вдивляючись назад і вперед. «Миттєве» і «круговоротне» світовідчуження покаєння не знає. (Приклад тому — і Кармен, і згадана вище пушкінська Лаура.)

З цього аж ніяк не випливає, що власних «архетипів» у Хосе нема. Вони також є, і також багато чого — несподівано — в ньому висвічують. Двоє таких міфо-біографічних «вікових прототипів» (Б. Пастернак) особливо наочні: Тангейзер (Томас Лермонт та безліч подібних до них) — і Персеваль.

Перший міфосюжет — про зустріч «звичайної» людини, чоловіка, з «незвичайною» жінкою, нелюдиною: божеством, феєю, відьмою, «господаркою» лісу, гори, ріки і т. д. — для міфу це все синоніми або «алоформи» (В. М. Топоров). Якщо розглянути «макросинтаксис», композицію стосунків Хосе і Кармен, вони майже ідеально вписуються в цю модель.

1. Зустріч із магічною жінкою. Часто магичність відразу не заявлена; «вона» схожа на «всіх», — крім обов'язкових відзнак іншого світу: у портреті, вбранні, звичаях. Відзнаки, зі свого боку, вкладаються у три варіанти: брак чогось стосовно «людської», звичної для «нього» норми — надлишок (за тією ж мірою) — неузгодженість, поєднання непоєднуваного (ознак, предметів, дій). Такий і перший портрет Кармен.

2. Обопільне невпізнання; у нього шире, простодушнє; у неї вдавене, двозначне. Так, Хосе бачить у Кармен «землячку», «сестрицю», «милу», підопічну «горньої Богоматері». А Кармен лише дразнить або прикидається, коли називає Хосе «милим», «землячком», «голкарем».

Показово, що «невпізнання» (обмаренню) героя може в міфі передувати миттєве первісне впізнання. Віще серце і віще око випереджають чари іншого світу і встигають повідати «всю правду».

3. Дар. Вона його або просить у нього, або пропонує йому, що також є «адоморфним»: адже дар — це контакт, а контакт — це перший крок до переманювання героя в інший простір. Кармен двічі робить спробу виманити у Хосе подарунок — і двічі він опирається-відгороджується. Тоді Кармен дарує сама — постріл упритул, межі очі, квіткою касії, яку тримала в роті. Квітка ця обертає Хосе на стовп, він підіймає її і ховає при собі, — усвідомлюючи згодом, якого фатального кроку він тим самим припустився.

4. Прохання її про допомогу — також різновид випробування, також перетягування його до «свого» простору. Допомогти «чужому» світові, — означає стати йому в чомусь своїм, але саме тому стати в чомусь чужим «своєму» світові. Кармен чудово відчував Хосе, — вона ловить його, прохаючи допомогти, на подвійний гачок: язичницького земляцтва-побратимства і християнського милосердя. «Мила сестриця» — відповідь Хосе обома світовидчими мовами. В архаїці милим є тільки свій. (Порівн.: давньогерманський зв'язок понять «вільного», тобто не-раба, не-чужого, члена свого роду-племені, з поняттям «любленого» — *Freid, frei*). У християнстві милість Бога (ї члени «нового народу ближче до тебе стоїть, більше потребує твоєї зоді програв іншому с Хосе кладе душу свою «Сестра», певна річ світі під підозру: про внутрішньо не піддав йовіший спосіб — еро

5. Винагорода. З яру) краще не розрахована примана, якщо й нагорода іншого світу жання нагороди) вирс іншого світу педальє світовій фольксюжети

Весь епізод позначени ванья посвячуваного в тично досвідчена і без понент усіх ініціашійн

Але юнак у звичайн ках, чи без лапок) прж

6. Перехід в інший вими стражданнями і ваний) відступ його шальне розмивання від його рук гине лейт гине Гарсія — ще биль вік» єдиної Кармен, с

— напад на англійця, і Хосе. (Автор цієї прож

Жує. За циганським нециганам, але не вищем.)

7. Спроби порятун шалено намагається жінку». Способу від порушення норм і рятуює Оповідача і

го світу — до Амер на прикмета його

8. Смерть. Усу язичницького міфу і

двері. Але «двері у дить-приходить, відносна. Двері з

ся просторово: на те паралельно й

чужому (тобто в героєм, володар

тешніх» очах. Від кий герой шану

тура Нового часу тичного» героя.)

Хосе (язичн феєю. Він убивє

Він не лишається стиянському х

його репліка, — нею, а над собі

пій збирач екзотики, авіаїбери, що дали півострівсько 2000 років до намен.)

я етнічна, конфесійна, ама його смерть — «іс- (а більше собі самому) му що шлях свій Хосе ки, щасливі або нещаслиху, а не хоч і вихро-

янським (юдеохристи- Внаслідок цього про- знов-таки, на відміну кшується у своїх діях і в іншу. Хосе — у своїх астково); зате в почут- — і великому. По суті, трішню біографію, свій ти перерваний «зв'язок (бо утопічності) мисли- ої «історії як біографії» йи і «при світлі совісті» можна тільки вдивляю- ння покаяння не знає. а.)

Хосе нема. Вони також Двоє таких міфо-біог- чий: Тангейзер (Томас

чоловіка, з «незвичай- сподаркою» лісу, гори, ф. Гопоров). Якщо роз- рмен, вони майже іде-

е заявлена; «вона» схо- ртреті, вбранні, звича- чось стосовно «люд- рою) — неузгодженість, рший портрет Кармен. у неї вдавене, двознач- лу», підопічну «горньої оли називає Хосе «ми-

в міфі передувати мит- ють чари іншого світу і

у, що також є «аломор- до переманювання ге- у Хосе подарунок — і ма — постріл упритул, тає Хосе на стовп, він фатального кроку він

вання, також перетягу- ці, — означає стати йо- воєму» світові. Кармен огти, на подвійний га- милосердя. «Мила се- рхайці милим є тільки , тобто не-раба, не-чу- . Freid, frei). У христ-

янстві милість Бога (але й людини) — вільний особистий дар; брати й сестри — члени «нового народу»: рідних за духом, а не за кров'ю; а ближній — не той, хто ближче до тебе стоїть, а той, хто ревніше, стражденніше до тебе тягнеться: той, хто більше потребує твоєї допомоги та підтримки... По-язичницьки Хосе в цьому епізоді програв іншому світові: не він приводить, а його виводять. По-християнськи Хосе кладе душу свою за сестру свою.

«Сестра», певна річ, миттю зникає; героя, певна річ, карають, беручи у «своєму» світі під підозру; проте головний наслідок полягає не в цьому. Він, Хосе, знову внутрішньо не піддався чарам, і тому у неї, Кармен, залишається останній, найдійовіший спосіб — еротичний двобій-контакт.

5. Винагорода. З язичницьким іншим світом (як це відомо з міфу та фольклору) краще не розраховуватись: собі дорожче вийде. Якщо дар іншого світу — прихована примана, якщо прохання іншого світу — прихований наказ і замовлення, то й нагорода іншого світу — прихована перегородка: стіна, що повинна (після одержання нагороди) вирости між людиною та її світом. У сюжеті «Кармен» прорив іншого світу педалюється мотивом першої шлюбної ночі Хосе. Мотив цей у світовій фольксюжеті не так радісний, як загрозливий, при тому смертельно. Весь епізод позначений рисами ініціації, язичницької еротичної містерії: перебування посвячуваного юнака в «лісовому домі», де «старша жінка» (неодмінно еротично досвідчена і безплідна) навчає його таїнства кохання, — обов'язковий компонент усіх ініціаційних обрядів язичництва.

Але юнак у звичайному випадку йде з «лісу», тоді як Хосе до лісу (чи то в лапках, чи без лапок) приходять.

6. Перехід в інший світ. Весь дальший сюжет Хосе — послідовний (і щоразу новими стражданнями і новими, дедалі більшими й гіршими жертвами супроводжуваний) відступ його до її світу. Найстрашніше в цьому відступі — лиховісно-знушальне розмивання меж свого/чужого. Це демонструють убивства Хосе. Першим від його рук гине лейтенант, у якому Хосе не впізнає ні баска, ні горянина. Далі гине Гарсія — ще більш «чужий», але водночас і ще більш «свій»: «спільний чоловік» єдиної Кармен, співучасник лісового контрабандистського братства. Ще далі — напад на англійця, наступного «коханця» Кармен, за простодушним рахунком Хосе. (Автор цієї простодушності не поділяє і коханцями жодного з них не зображує. За циганським законом, циганка могла як завгодно крутити голову чоловікам-нециганам, але не могла ставати їхньою коханкою, не пориваючи зі своїм середовищем.)

7. Спроби порятунку. Хосе хоче Кармен, але не хоче такого іншого світу. Він шалено намагається вирватися з «лісу» і витягти звідти (верх наївності!) «лісову жінку». Спосіб він, — геній інтуїції, як і його подруга, — добирає безвідмовного: порушення норм іншого світу, поведження не за «тамтешніми» правилами. Так, він рятує Оповідача і пропонує врятуватися (виїхати до ще одного, «нічийного» іншого світу — до Америки) самій Кармен. Щоразу вона впадає в більший гнів: несхибна прикмета його вірної стратегії.

8. Смерть. Усупереч сучасному «цивілізованому» самовідчуванню, смерть для язичницького міфу і фольклору — не кінець, а радше початок, не стіна, а радше двері. Але «двері у стіні» (Г. Веллс) між двома світами. Хто куди при цьому відходить-приходить, хто перемагає і хто програє, — в язичницькому розумінні справа відносна. Двері завжди відчинені в обидва боки. В принципі підрахунок провадиться просторово: на чиєму боці лишилося більше «гравців» цієї космічної гри? Проте паралельно йде і другий рахунок, ієрархічний: яке становище посів «гравець» на чужому (тобто новому своєму) полі? Людина, яка «там» стала богом, напівбогом-героєм, володарем або чоловіком володарки, радше виграла, аніж програла і в «тутешніх» очах. Від статуй у храмах до тривкого місця у переказах та легендах — такий герой шанується людьми саме за свій відхід в інший світ. (Популярна література Нового часу донесла цей культ у вигляді загибелі-тріумфу головного, «романтичного» героя.)

Хосе (язичницькою міфомовою) не виграє і не програє двоюбою з циганською феєю. Він убиває її (переможець), але прирікає на страту й себе (переможений). Він не лишається ні в «лісі», ні «вдома». Такий фінал по-язичницькому. По-християнському ж Хосе повертається до милості-жалості. «Відна дівчинка», остання його репліка, — це і точна розгадка душі Кармен, і духовна перемога героя: не над нею, а над собою. Але це вже другий сюжет Хосе.

Друга біографія Хосе

«Сюжет Тангейзера» — архетип сюжету Хосе на двовірній, напів'-язичницькій-напівхристиянській мові, але з позицій радше язичницьких. «Сюжет Персеваля» — архетип того ж сюжету, на тій же мові, але в ракурсі переважно християнському. Підстав для такої проєкції у новелі більше ніж достатньо.

1. Ім'я. Хосе — іспанський варіант Йосипа; серед найпопулярніших біблійних Йосипів, після Йосипа Прекрасного та Йосипа — чоловіка Діви Марії, стоїть Йосип з Ариматеї — «поважний радник, учень потайний» (М. Зеров), таємний прибічник Христа. Згідно з Євангелієм, він виблагав у Пілата тіло розп'ятого Христа і поховав його; згідно з апокрифом, кельтською легендою про Святий Грааль, Йосип Ариматеїський зібрав у чашу Таємної Вечері кров Розп'ятого, — чаша ця саме й є «чашею Святого Грааля».

2. Цнота. Варіативно — Святий Грааль може поставати і у вигляді іншого талісмана, але завжди точить особливу благодать і наділяє своїх лицарів особливими властивостями, — але й від них вимагає особливих якостей. І передусім, понад усі лицарські чесноти, від шукачів Святого Грааля вимагається духовна чистота і тілесна цнота. Провінціал, горянин, простак, незайманий, — Хосе цими якостями якраз і наділений.

3. Мати-вдова. Батько майбутнього охоронця Святого Грааля вбитий на лицарському двобої; маги-вдова виховує Персеваля в глушині, оподаль від двору короля Артура і від лицарства, аби вберегти сина від батькової долі. Хосе про батька не згадує зовсім; згадується, — і вельми значуща для героя — мати. З Хосе гадали зробити священика: звичайний шлях молодших синів у феодальних родинах (щоб не роздроблювати спадщину). Але, можливо, це ще й материнська спроба утримати сина при собі? Щоб він уникнув військової кар'єри, неминучої для дворянина тих часів?

4. Залишення дому. Легендарний Персеваль зустрів у лісі подорожніх лицарів; кров підлітка заграла, і він вирушив разом з ними, не попередивши матір. Заграла кров і в Хосе: у хлоп'ячій бійці він долає «напівсвого», алавського однолітка (сам Хосе — з Елісондо) і змушений тікати. Мати дає йому на прощання образок (порівн. талісман Святого Грааля). Хосе зустрічає в дорозі «чужий» (тобто не баскський) Альмансійський полк драгунів і вступає до нього.

5. Простота. Персеваль — «блаженний», велика дитина і «селюк». При дворі короля Артура спочатку всі з нього глузують, поки він не покаже своїх лицарських талантів. Глузують і з Хосе; і він у Севільї — селюк; і він стає згодом пострахом усієї округи.

6. Провина і кара. Від'їзд Персеваля розбиває серце матері. За непослух, за несвідому жорстокість Персеваль поплатиться. Вже майже здобувши Святий Грааль, він зазнає нападку нез'ясовної сором'язливості і не поставити ритуальних запитань попередньому охоронцеві Святого Грааля, Хворому Королю. Видиво зникає, а Персеваль змушений буде ще довго мандрувати в пошуках святині. Перша забута провина Хосе потягне за собою низку нових нещасть, «випадкових помилок» та їхніх похмурих наслідків.

7. Обитель Святого Грааля. Вона, згідно з легендою, розташована десь далеко і високо в горах, на вершині Монсальваж. Далеко і високо для всієї кельтської Європи (легенда, нагадаємо, має кельтські витоки) був Іберійський півострів і його гасконський (інакше: васконський, тобто баскський) гірський перешийок. Монсальваж — французькою «гора порятунку». Рятівні рідні гори і для Хосе; душа його тягнеться до них — додому. Крім того, (Мон)Сальваж — назва, співзвучна-паронімічна землі саліїв (Salli), інакше — сальвінів: давньоіталійського племені з Лігурії, області на стику нинішньої південної, приморської Франції (Рив'єра, південь П'ємонту) і Північної Італії. Це місце віковичних і міцних контактів італійських народів із Гасконню — Наваррою; вона, в свою чергу, була порубіжжям кельтів та іберів (порів. у Тацита єдину назву племені — кельтібері).

8. Хворий Король. Він — колишній глава обителі Святого Грааля, охоронець святині. Однак він порушив заповідь цнотливості, «уразив» себе плотським переступом. (Рана/еротичний акт — постійні синоніми у світовій міфосимволіці.) За це Король не може ні видужати, ні вмерти: він чекає на наступника, чистого і гідного, який зуміє знайти обитель і запитати Короля про його рану. Тоді Король відповість, тобто здійснить відкрите покаяння, передасть свої повноваження і мирно помре. Вбивство товарища і «сердечна рана» перетворюють Хосе з «Персеваля» на «Хворого Ко-

МІФОСВІТ «КАРМЕН»: БІ

роля». Тому й Хосе те сповідавшись перед н

9. Священні предм Персеваль, перед нов таріль і чашу. Всі вон це спис Розп'яття; та Євхаристичний компл частя. Але й Хосе бивс конеччям (історичний розбила тарільку на ка обернувся для Хосе ан се перед стратою моленю, зруйнований архезок (ікона — «прообра вертається до себе: до своїх ближніх; до своє ня та омани. Хосе пове

Знайомство з Опові

Оповідач — персона — історію Кармен. («І Оповідач знайомиться з ходить на сюжет Хосе, довжує розгадувати зага циган, — через них роз розгадати «піренейську полеон — це загальник Франції, «праонуки Рив ти і Францію, — і фран Сценарій знайомства вкладається у «цигансь рожіння (два традиційні вичну спостережливост, ональних, регіональних і втягувати у свою сферу «присутність»: значущіст

Якщо придивитися п мен складна. Вона побуд лежних; ірраціонально — волічно включитися в пр для нього) «землячкою». вість, неповне розчиненн печує «втягнення» («свій занс»: циганка повна нер не на словах внутрішнє ш — довіра); у другий спос — раптом виявляється і « своєї». Точніснько так са Вона «своя».

1. Більше іспанка, ніж пальничею.

2. Більше французенк: вості: чоловік, який перес даму, а не «даму з камелія волічного «втягнення»: зіз

3. Більше європейка, ні просто його годинником, і технічно складні, високою мади 1588 р. ні Англія, ні трова до «справжньої» Єв ташю «європейської друго

роля». Тому й Хосе також не може вмерти, не знайшовши гідного (Оповідача), не сповідавшись перед ним і не передавши йому святиню (материнський образок).

9. Священні предмети при Королі. Процесія, що її бачить на горі Монсальваж Персеваль, перед ношами з пораненим Королем, несе особливі предмети: спис, таріль і чашу. Всі вони осяяні й загадкові. Чаша — це і є Святий Грааль; спис — це спис Розп'яття; таріль — це таріль Таємної Вечері; всі разом вони становлять Євхаристичний комплекс: предмети, що використовуються при підготовці до Причастя. Але й Хосе бився з товаришем макілою — пастушим посохом із залізним наконечням (історичний предок і прообраз списа); але й Кармен у їхню «шлюбну ніч» розбила тарільку на кастаньети і розхлюпала вино. Тобто антисвятий антиГрааль обернувся для Хосе антиПричастям. Навпаки, прощення Кармен і замовлений Хосе перед стратою молебень за спасіння її душі немовби «склеюють» розбиту святиню, зруйнований архетип. А повертаючи до своєї гірської обителі, до матері образок (ікона — «прообраз» істинної людини і схов її духу, Хосе символічно теж повертається до себе: до свого отрочого покликання — рятувати, а не занашати своїх ближніх; до свого духовного дому, що чекав на нього попри всі його блукання та омани. Хосе повертається на свій Монсальваж.

Знайомство з Оповідачем

Оповідач — персонаж, який «окільцьовує» і історію Хосе, і — ще більшою мірою — історію Кармен. («Історію поза історією» — див. про це нижче). З Кармен Оповідач знайомиться хронологічно пізніше, ніж із Хосе, проте через Кармен входить на сюжет Хосе, драму Хосе, загадку Хосе. Недаремно в епілозі він усе продовжує розгадувати загадку, тепер уже циганської мови: щоб через неї розгадати циган, — через них розгадати Кармен, — через неї розгадати Хосе, — через нього розгадати «піренейську таємницю», об яку перечепився сам Цезар. А Цезар — Наполеон — це загальник усіх історичних роздумів Європи початку XIX століття (і Франції, «праонуки Риму» особливо). Отже, через Піреней Оповідач хоче розгадати і Францію, — і французів, — і свій час, — свою історію, — себе самого.

Сценарій знайомства Кармен з Оповідачем, — як на перший погляд, — цілком вкладається у «циганські справи». Всі циганологи відзначають: жебрання і ворожіння (два традиційні пиганські жіночі ремесла) розвинули у циганок блискучу спостережливість, гостру інтуїцію, точне знання різних соціальних, національних, регіональних і т. д. психологій. І на додачу — те вміння зацікавлювати, втягувати у свою сферу, яке в театрі позначається терміном «презанс» (франц. «присутність»: значущість присутності, навіть мовчання актора на сцені).

Якщо придивитися пильніше, техніка цього «втягнення» і «присутності» у Кармен складна. Вона побудована на двох стратегіях поведінки, раціонально — протилежних; ірраціонально — таких, що діють лише разом. Перша стратегія — символічно включитися в простір співбесідника, стати йому в чомусь (найістотнішою для нього) «землячкою». Друга стратегія — символічно наголосити свою особливість, неповне розчинення в «його» світі, свою автономію. Перша стратегія забезпечує «втягнення» («свій» потягнеться до «своєї»); друга стратегія гарантує «презанс»: циганка повна нерозгаданого смислу; вона несе якийсь несподіване і невимовне на словах внутрішнє послання. В перший спосіб устанавлюється рівність (звідси — довіра); у другий спосіб — вищість (звідси — авторитет). Циганка: ізгой, парія — раптом виявляється і «своєю», і більш, глибше, страшніше привабливою, ніж «свої». Точнісінько так само діє і Кармен.

Вона «своя».

1. Більше іспанка, ніж іспанки: очевидно, не випадково вона не зображена купальницею.

2. Більше французенка, ніж француз Оповідач. Вона оцінила його жест ввічливості: чоловік, який перестав палити в присутності дами, символічно визнає в ній даму, а не «даму з камеліями», куртизанку. І вона тут-таки відповідає жестом символічного «втягнення»: зізнається, що й сама палить.

3. Більше європейка, ніж Оповідач, іноземець-європеєць. Вона захоплюється не просто його годинником, а вмінням «справжньої», «зарубіжної» Європи виробляти технічно складні, високоякісні винайдені речі. (Після розгрому Непереможної армії 1588 р. ні Англія, ні Франція не зараховували держав Піренейського півострова до «справжньої» Європи; іспанці та португальці болісно переживали репутацію «європейської другосортності».)

4. Більше християнка, ніж умовний християнин Оповідач. Його фраза, що батьківщина Кармен десь «за два кроки від раю», означає Андалусію; переконавшись, що вона не мавританка і не андалусійка, він готовий припустити, що вона гебрейка. Сама ж Кармен наводить слова «істинних християн» — іспанців (які з волі історії стали в істотних дозах і юдеями, і мусульманами, при цьому у ще більших дозах зоставшись язичниками): рай «не для таких», не для циган. Але цього мало: Кармен ще й вимовляє ці слова з гіркотою, — можливо, з іронією, — проте без злоби. Озлобленість інших — в її очах дурість: підхід, дуже близький істинному християнству без лапок. Зло для нього — хвороба; хворих відгороджують від зла, відвоюють у зла; але ж борються не з хворими, а з хворобою.

5. Важливим є і те, що Оповідач, хоч і вивчав колись чорну магію, сприймає всерйоз магичні прийоми Кармен.

Вона «чужа», точніше «особлива».

1. Іспанки охоче моляться. Про віру циган скажемо нижче; поки що відзначимо: Кармен у сюжеті не молиться і не вдає молільницю. (Хоча легко розіграє земляцтво з Хосе і переходить на баскську мову.) Зате саме Кармен посилає Хосе в церкву: поставити свічку Божій Матері. Тобто вона не прикидається взірцевою католичкою, бо знає: «шим нічого жартувати» (за Пушкіним). Віра Хосе для неї існує — існує реально. (Порівн. розв'язно-«благочесну» розмову про Хосе у кордовського ченця.) Кримські татари у дні пам'яті святого Миколая і святого Георгія підходили до православних храмів, але не заходили, а передавали гроші на свічку, не порушуючи закону ісламу. Так і Кармен звертається до посередництва Хосе, не порушуючи свого «циганського» закону. Ні при Хосе, ані при Оповідачі, — «пайльйо», чужинцеві, — вона не спекулює релігійними святинями.

2. Кармен не приймає французької «науки милування»: вона не кокетує ні з Оповідачем, ні з ким іншим. За Сааді, «хто має в кишені мускус, не кричить про це — запах мускусу мовить сам за себе». Правдива еротичність Кармен не просто ігрова: вона ще й ритуальна. (Див. замітку про розбитий посуд.)

3. Європейці Нового часу технологічні і технократичні, оскільки техноцентричні. Годинник Оповідача для Кармен — іграшка: щось менше, ніж «річ»; але він і більше, ніж «річ»: символ «англосаксонства», техно-розуму. (Як усі інтуїтивісти, Кармен високосимволічна.) Сама Кармен — із культури, де всяка «справа» (від кохання до чарів) — мистецтво, а не техніка. Реакція Кармен на годинник — це реакція на дивовижу. Крадіжка годинника — триумф її «мистецтва» (близького до магії) над його «технікою». Кармен готова займатися сумнівними справами, але не хоче відмовитись від свого місця в навколишньому світі. Америка для Кармен — це її антипростір, її антисвіт. (Порівн.: корсари і пірати Леванту, від античності до новітніх часів, ніколи не обертали свою здобич на торговельний, пізніше банківський, капітал. Утім, до Америки їхали не лише для того, щоб утекти від правосуддя, а й щоб почати нове, добродієсне життя.)

4. Християни Європи охоче вбачають у собі апостолів усесвіту. Вони призабули, що «Світло» нового вчення, нової вісті прийшло не з Європи (з Європи йшов — Рим), а «зі Сходу». Є різні концепції цієї історичної з'яви «релігій Одкровення»: юдаїзму, християнства, ісламу. Відмінність залежить від «світостояння» та віросповідання інтерпретаторів. Але точка їхнього збігу єдина: всі три релігії — релігії Одкровення (а не «техніки спасіння»); і всі три, попри весь їхній вселенський пафос, з'явилися і утвердилися спочатку на Сході. (Нехай на «західному» Сході, та аж ніяк не на «західному» Заході.)

Цигани приймали і християнство (у Візантії, пізніше в Західній і Східній Європі), і іслам (у Малій Азії, на Балканах — у володіннях Оттоманської Порти). Юдаїзму вони не приймали не через антисемітизм, а тому що юдейських держав в епоху циганського «Великого переселення» вже (або ще) не існувало. А переселялися з Індії цигани тоді, коли «своїх» від «чужих» відділяли за ознакою не так етнічною, як віросповідальною. Расово «несвої», територіально «несвої», — цигани не могли дозволити собі розкшати бути ще й конфесійно «несвоїми».

Втім, «іншими» вони все-таки залишилися — причому в «класичній» християнській Європі більшою мірою, ніж на її християнських порубіжжях (і зарубіжжях). Цигани — через складне опосередкування інших релігій і традицій — зберегли найархаїчнішу структуру релігійної свідомості: індоарійську (а можливо, й протоіндійську, дравидську) віру в магичну енергію Космосу та її носіїв на землі.

Оповідач у новелі вражений і захоплений «цікавими речами» (! — істинний нащадок Риму: чудо для нього — «цікаве» і «річ»), що їх пророчить Кармен.

Зустріч Кармен з зустрічі з «несвоїм»

Ангелус

Перше знайомство мен відбувається біля ковного дзвону, що є ючи, що вже настали ромлячись присутнох не сміє і навіть не цу

З купанням ситуа аж ніяк не про піканти маргінальна роль чоє виникла в умовах вел рівн.: роль глядачів не — після заходу сонця складники вказують і «містів» цього обряду. ти привілеєм особлив Голизна, вода, жінка, ного еротико-відтвори

Ще показовіші сип нів і дзвоників від поє фанного на священн очисний, відгінний эм не діяння» та «звору далекого поза ним (від І Інакше кажучи, вони теріалізуючи вселенсь ки виконували третє терміна: конфесійних, і

Схід і Захід осло ги вказують на Тибет, і Християнські істор 431), який, згідно з дарність версії без Строки появи церк у Франції, почато родській Русі. Дзв сили на верхньому ся в цьому зв'язку реселення народів — речуч ніхто.

Що ж таке «ан во, радуйся...» — говіщення. За тр вається тричі ва сонця. Ця тра сім іншому, р святого Сера рази і також тр двох таких ав

Вивольачи і «великі» хро Благовіщення — стиян, 26 бер явно приуро родний», агр віщення — завітної та н й «Зачаттям Х

Зустріч Кармен з Оповідачем стає ніби малим варіантом «надсюжету» новели: зустрічі з «несвоїм» і випробування цією зустріччю.

Ангелус

Перше знайомство Оповідача (не плутати з автором, Проспером Меріме!) з Кармен відбувається біля річки, на тлі дивного севільського «звичаю»: після ударів церковного дзвону, що звістує закінчення молитви «ангелус», севільські жінки, вважаючи, що вже настали сутінки, роздягаються і починають купатися, анітрохи не соромлячись присутності дозвільних чоловіків. Увійти в їхній тлум ніхто з чоловіків не сміє і навіть не пробує наблизитись.

З купанням ситуація — культурологічно — досить ясна. Зрозуміло, що йдеться аж ніяк не про пікантне дозвілля або гігієнічну процедуру. Участь виключно жінок; маргінальна роль чоловіків (можливо, пізня, вторинна, «урбаністична», така, що виникла в умовах великого міста; за будь-якого варіанту — чисто глядацька: порівн.: роль глядачів на кориді); приуроченість до магічного, порубіжного часу доби — після заходу сонця, з настанням сутінків; «демонстративність» купання — всі складники вказують на реліктовий обряд і на учасниць його як на «посвячених», «містів» цього обряду. Те, що стало приступне всім севільянкам, первісно могло бути привілеєм особливої громади, етнічної групи, касті, жрецької спільноти і т. д. Голизна, вода, жінка, ніч складається у (точніше, самі складають) семантику магічного еротико-відтворювального і водночас очисного дійства.

Ще показовіші сигнали урочого часу — дзвін і «ангелус». Функція дзвону, дзвонів і дзвоників від початку була троякою. Вони правили за перемикач часу з профанного на священний, узагалі — символічно ділили час. Вони ж виступали як очисний, відгінний засіб; створювали настрій на медитацію, тихий екстаз, «розумне діяння» та «зворушення сердечне», причому задовго до християнського світу і далеко поза ним (від Тибету і Китаю до давньоримських *tintinnabulum*, бубонців). Інакше кажучи, вони окреслювали і розділяли не лише час, а й простір, матеріалізуючи вселенський ритм буття і «музику сфер». І ті ж таки дзвони і дзвоники виконували третю функцію: збирали «своїх», «вірних» (за всіх відтінків цього терміна: конфесійних, родових, дружинних, професійних, земляцьких і т. п.).

Схід і Захід оспороюють між собою генеалогію християнських дзвонів. Тюркологи вказують на Тибет, потім на тюрків і гуннів як передавачів дзвонів традиції. Християнські історики згадують святого Пауліна, єпископа Ноланського (353—431), який, згідно з легендою, почув спершу передзвін квітів-дзвоників. (Легендарність версії безсумнівна, проте мотив «космічної музики» зберігається і в ній.) Строки появи церковних дзвонів, згідно з хроніками та літописами, — середина VI ст. у Франції, початок VII ст. в Італії, кінець IX ст. у Візантії, XI ст. — у Новгородській Русі. Дзвони були невеликі: в них не били — їх розгойдували. Бубонці носили на верхньому облаченні візантійські архієреї, — історики Церкви посилаються в цьому зв'язку на ризи ветхозавітних первосвященників; історики Великого переселення народів — на вбрання тибетських лам. Єдності функцій, однак, не заперечує ніхто.

Що ж таке «ангелус» (*angellus*, *Angellus*)? Це славетна молитва «Богородице Діво, радуйся...» — привітання архангела Гавриїла Діві Марії, ангельський гімн Благовіщення. За традицією римо-католицької церкви, «ангелус» читається або співається тричі на добу: вранці, опівдні і ввечері. Тобто при сході, «зеніті» та заході сонця. Ця традиція, судячи з усього, давня, загальнохристиянська, оскільки в зовсім іншому, руському православному регіоні існує так зване «молитовне правило святого Серафима Саровського», де цю ж молитву рекомендується читати по три рази і також тричі: вранці, вдень і ввечері. Відзначимо: вона перебуває в оточенні двох таких авторитетних молитв, як «Отче наш...» і Символ Віри («Вірую...»).

Виводячи нас до неперехідного свята, Благовіщення, «ангелус» пов'язує «малі» і «великі» хронологічні кола. Мітяти добовий цикл, «ангелус» мітить і цикл роковий. Благовіщення — одне з найдавніших християнських свят (25 березня у східних християн, 26 березня у західних). Почислене «від Різдва Христового», воно не менш явно приурочене і до весняного рівнодення. А значить, з нього починався «природний», аграрний рік і весняний сезон. У рамках же «священної історії» Благовіщення — це зустріч вічності і миті, Землі і Неба, матерії і Духу, а також ветхозавітної та новозавітної історії. Недаремно у ранніх християн свято називалося ще й «Зачаттям Христа», і «Днем Богородиці» (останнє найменування збереглося се-

ще і найдосконаліше
бого терплячого при-
у» і «нового народу»;
майбутнє, до Судно-

оті, матерії світу, ма-
личної (і позамежної)
таким містеріальним,
ким переможним, але
виконує свою жіночу
найбільше Дівою: не-
принесення в жертву.
тони в цю містерію.
і і Воєводи, від сло-
«вічно жіночого»; ар-
ніх картинах західно-
ого юнака-андрогіна;
линькій традиції: ро-
ний дощ) наливалися
тва, — разом з новим
» (за Джауфре де Рю-
статіці, і суфійській
отичної сублімації).
рйська, фінікійська,
мавританською і ка-
всі ці смисли. Аж до
а переказом, Марія у
у для завіси Храму —
ов'язане з арабським
», «пурпурова». А Хо-
віка Марії.

рської етимологією,
що цілу низку значень:
во, віщування, замов-
льської міфології Кар-
м'ям була названа од-
менталі — традиційні
мент» (інакше «Кар-
о говорить віщою мо-
ата» (букв.: «Воєвода-
кої Матері, рятівниці
ів-варягів і увійде до
Побідительная...», —
вою. «Феміла» не по-
суду»), одного кореня
а ін. Ще показовий
вісно — це бог-віщун,
і живих та провідник
жівлі, оборудок, аван-
видно, аркадської бо-
утнє, і Постворта, яка
утворюють індоєвро-

— це, кажучи по-су-
А от коло асоціацій
стина тієї культурної

нів: не лише від зга-
(армель) у південній

Галілеї має своє асоціативне поле в Біблії, і своє, додаткове, — у християнській Іспанії. Біблійний Кармел — гора «саду» або «плодоносного поля». Постійно асоціюється з «райським» місцем, достатком та багатством. «Кармелітянка» — Авігея, вдова багатія Навала, дружина царя-пастуха Давида. (Порівн.: Кармен, «вдову» контрабандиста Гарсії, дружину горянина-«провінціала» Хосе.) Особливо цікаве в контексті Кармен порівняння з «Пісні над піснями», де по-фольклорному, через алітерацію, — об'єднані «Кармел» і «кармін», пурпурна барва: «Твоя голова мов гора Кармел, і прядки волосся — мов пурпур» (VII, 6). Крім того, Кармел — гора усамітнення, молитовна гора пророків (а за переказом, і самої Діви Марії з Дитям, оскільки розташована неподалік від Назарета). Тим різкіший ефект від цих сакральних, біблійних асоціацій у «сюжеті Кармен»: їхня профанація в світі контрабандистів, грабіжників та вбивць.

В Іспанії найважливіша «жіноча» культурна асоціація навколо Кармела — орден кармеліток та його патронеса, св. Тереса Авільська. І знову спрацьовує виразний контраст: цнота, благочестя, безкорисливе опікування слабкими й немічними у черниці — і поведінка «антикармелітки» Кармен. Проте існує тут і прихована подібність. Св. Тереса — автор полум'яних релігійно-еротичних віршів та сповідей (у дусі католицького культу «Ісуса Найсолодшого»). Тому в певному розумінні і Тереса, і Кармен — служительки любові, тільки перша — любові «святої», друга — любові «антисвятої».

Нарешті, асоціація остання — «білябаскська» або «білянаваррська». Карманьйоль — місто у П'ємонті, на півдні Франції. (Його брали штурмом загони «революціонерів» під час Французької революції, співаючи «Карманьйолу».) Проте латинське значення топоніма виводиться з «чесальників вовни». А чесало, сагмен, провадить, у свою чергу, і до ситуації Благовіщення (див. «Ангелус»), — і до прядки та прядіння «ниток Долі» як атрибутів «віщих дів».

Лукас

Тореадор Лукас також має знаменне ім'я. Без сумніву, він дістав його від апостола і євангеліста Луки. Але, як це й належить за християнською символікою імен, від небесного покровителя разом з ім'ям він дістав і «прообраз», модель для свого земного життя.

Апостол Лука — також «обраний» (як і всі апостоли), також «відзначений», причому двічі, як і всі євангелісти. Однак «відзначений» він ще і втретє, і вчетверте: як єдиний грек серед апостолів і єдиний апостол серед греків. Про це свідчить його мова: всі Євангелія дійшли до нас у перекладі з арамейської на давньогрецьку, але саме Євангеліє від Луки відрізняється такою мовною чистотою, органічністю та відшліфованістю, яка доступна лише природним носіям мови. Крім того, «Лука» — скорочена форма від «Лукана» (порівн. «Сила» — від «Силуана» і т. п.). А Лукан — ім'я-етнонім. Так називали мешканців Луканії: південної Італії, Граєсія Магна («Великогреції», тобто провінції «Малої», метрополійної Греції). В Луканії — до греків та за греків, але не на узбережжі, не в еллінізованих містах, а в горах, по селах, — жили Лукані (грецькою — «левканой»), «білі»: мешканці «білих» вапнякових нагір'їв, войовничий, хоробрий, патріархальний пастуший народ. Тобто лукані — «двійники» наваррців та басків, земляків Хосе. Саме ж плем'я (або племінний союз) луканів спочатку звалася «самнітами» або «самнітянами»; вони чинили довгий і успішний спротив латинам, майбутній «титультній нації» Давнього Риму, і були чимсь на кшталт «місцевих варварів» Риму. Самнітів так цінували за їхні бойові якості, що їхній військовий стиль (подібно до галльського) використовувався в техніці гладіаторських боїв, — а ці бої увійшли в генеалогію іспанської кориди (див. нижче «Бик, бог, біг»).

Луканія, втім, дала Римові не лише воєнків. Наприклад, поет Марк Анней Лукан, небіж філософа і трагіка Луція Аннея Сенеки (втім, як і Сенека, Лукан народився в іспанській Кордубі-Кордові, тодішній римській провінції), сучасник і жертва репресій імператора Нерона, був обдарованим митцем, «аутсайдером» імператорської культури та ідеології. Апостол Лука також був, очевидно, своєрідним «аутсайдером»: рідкісним випадком грека, «наверненого» спершу на юдея, а потім уже на християнина, оскільки перші християнські громади склалися майже виключно з гебреїв. Судячи з ім'я, він (або його предки) ледве чи не напевно походили з «провінційної» Луканії.

Так і навколо тореадора Лукаса сплітається низка асоціацій, вкотре повторюючи міфосимволіку всієї новели. У всіх її персонажів є «ідеальні» прототипи (якщо

завгодно, архетипи), при тому і в язичницькому, і в християнському вимірах. І всі персонажі трансформують ці архетипи, або недовтілюючи їх, або втілюючи, але викривлено.

Касія

Користуюсь нагодою виправити помилку в одному зі своїх попередніх коментарів до «Кармен» (почасти спровоковану перекладом М. Лозинського). При першій зустрічі з Хосе Кармен тримає — і дарує — не акацію, а касію (Cinnamomum cassia) — рослина з родини лаврових, із багатою і досить симптоматичною для новели символікою.

Назва «касія» через латину і давньогрецьку походить від давньоєврейського слова «qatsa» — «обдирати кору». Вона виникла тому, що це дерево славилось висушеною корою — корицею та запашною олією, що її добували з нижнього, тонкого шару кори. У Біблії касія як духмяна речовина згадується у 44 (45) псалмі (вірш 9). Цей псалом настільки вирізняється серед інших, розташованих поруч, що зумовив потребу особливих богословських тлумачень. Це — стародавня ритуальна весільна пісня. «Молодий» у ній (згідно з універсальною міфопоетичною традицією) зображений як «Цар», — слов'яни назвали б його «князем». Його весільне вбрання також ритуально змашене духмянощами: «Миро, алое й касія — всі шати Твої». Ше юдейські тлумачі побачили в постаті «Молодого» алегоричний образ Месії, «Помазаника Божого», духовного та державного рятівника свого народу. Християнські богослови ототожнили «Молодого» з Ісусом Христом, а духмянощі незмінно трактували як символи чеснот. Спиралися вони, зокрема, на Ісусову притчу про гостей весільних і на «помазання» Його на Хресну смерть розкаяною блудницею, яка ототожнювалась із Марією Магдалиною, що з неї Христос вигнав сім бісів.

Друга згадка про касію в Біблії відсилає до найбагатшого «міста морів», фінікійського Тира («Уедан і Яван з Узалу давали за твої товари залізні вироби, касію й пахучу трощу» — «Книга пророка Єзекіїла», 27:19). Через Тир, головний транзитний пункт східного Середземномор'я, йшла торгівля зі Сходу й Півдня на Захід і Північ. Касія ж походить з Індії (як і цигани); пізніше її стали культивувати у «блаженній Аравії», найімовірніше, в «країні ароматів» Саві, звідки царя Савська прийшла до царя Соломона, «чувши про мудрість його», а далі через Тир кориця і кориця олія розходилися по всій Малій Азії, Єгипту та Європі. Ще одна біблійна згадка про касію — в книзі «Вихід» (30:22-24): «І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: «А ти візьми собі найкращих пахощів: самотечної мирри п'ять сотень шеклів, і запашного цинамону половину його, двісті й п'ятдесят, і запашної очеретини — двісті й п'ятдесят, і касії п'ять сотень шеклів».

Знову народжується знайоме коло асоціацій: царственність, щедротна ряснота, ритуальність, багатство, — і весілля, і порятунок. І знову спрацьовує знайомий контраст: священні ситуації актуалізуються, але профануються.

Голизна

Вбрання Кармен — шок для Хосе, але норма для циганки. Питання полягає в тому, чому ця норма саме така. Циганологи дають елементам цього вбрання пояснення цілком прагматичні. По-перше, бідність. Звідси — багатофункціональність одягу: одне й те саме тканине полотно могло бути ковдрою, плащем, люлею для носіння дитини за спиною (рідше — на грудях). По-друге, кочівля. Кочовий уклад вимагав загартування, тому цигани (до появи в Європі) ходили босі, сорочки носили нарозхрист (жінки так само, а група циган-«плашовиків» узагалі вдягала полотнище-плащ на голе тіло). По-третє, адаптація. Цигани (крім особливих ситуацій) жодним чином не хотіли підкреслювати свою чужорідність, відмінність, іноплемінність. Саме тому їхній «костюм» (тоді і там, де він ставав справді костюмом) більш або менш копіював костюми тих країн, народів, епох, куди циган заносила доля.

На тлі цього — ніби «ніякого» — вбрання тим виразніші знакові, нестерто-незмінні його елементи. В них упізнаються не так релікти якогось «пра-костюму»: наряд чи він, єдиний для всіх, існував, — як релікти «пра-функцій», прасимволів — уже не самого лише вбрання, а стародавніх його носіїв. Реконструються їхні заняття, їхній смисл, їхнє місце у первісному світі.

Такого роду познак небагато, але всі вони «надсемантичні», багаті значенням, — і всі системні: пов'язані між собою і строго відповідають тому, що ми називаємо

МІФОСВІТ «КАРМЕН»: Б

функцією, а предки і ознакою є голизна.

Прагматичні пояси нивши клімат, цигансья «як усі» (або майже престижу: помітивши соціального статусу. ла колись їхньому ст

Тут же лежить пострасти циган до золотрадиції; компактніють. По-перше, шваний спосіб в умова локалізовані за тілесножні браслети згадана на поясі — майже оббраслети могли зникнадто помітні, «іншо»ненню в новому середруки; ні мусульмансьчували — принаймніале в особливих випад

А от зяяння на мівбранні циганок не ііндійських «священнияс (рясно прикрашен— він заміняє пов'язтільки тому), що пр

трохи не бентежили нМи наближаємосьлива форма «одягненформа «вбрання» — т

Звичайно, голі абснуті до пояса могли хзначала особливе стализна чоловіків у шнабо, навпаки, «конце

ди в світі звичайно вДіряві панчохи, жоголюють руки, — вкпевна річ, адаптовані«священної» голизни.рази в аурі оголеностіпаня жінок у річці. лодих робітниць тютпаління пронизують вНарешті, третій раз: ії вбрання одразу ж вкватні асоціації: відь»

Розбитий посуд

На першому (і острозбиває миску/таріюРозбитий посуд був вісе — не циган; він незначущості). А жест ітошів.

Биття посуду — івесільного обряду. Пргоматері» (епізод щигоматері) і російсь

функцією, а предки радше назвали б санкцією: чином і саном. І найпершою такою ознакою є голизна.

Прагматичні пояснення (спекотливий клімат; бідність) тут непереконливі. Змінивши клімат, цигани не змінили звички до напівоголеності; взуватися і вдягатися «як усі» (або майже «як усі») вони почали з інших, але знаменних міркувань — престижу: помітивши, що в середньовічній Європі взуття — показник високого соціального статусу. Висновок: їхня (напів)оголеність, їхня босоногість не заважала колись їхньому статусові, — якщо не означала саме його.

Тут же лежить пояснення іншої стійкої, знакової особливості: нездоланної пристрасті циган до золотих прикрас. І знову прагматичні мотивування вчених (східні традиції; компактний спосіб збереження і охорони своїх багатств) мало що прояснюють. По-перше, цигани носять прикраси завжди напоказ — більш аніж ризикований спосіб в умовах «іноземних», а нерідко й ворожих. По-друге, прикраси чітко локалізовані за тілесними зонами: очілля, шия, вуха, руки (персні). Про ручні та ножні браслети згадок практично нема; особливо ж дивно, що відсутні прикраси на поясі — майже обов'язкова деталь будь-якого етнографічного вбрання. Ножні браслети могли зникнути в ході (буквальному) міграцій та еволюцій: вони були надто помітні, «іншосвітні», надто зраджували «чужинців» і перешкоджали розчиненню в новому середовищі. Ручні браслети передбачають оголення хоча б до ліктя руки; ні мусульманський Схід, ні християнська Візантія та Європа цього не заохочували — принаймні серед простолюдю. Браслети на руках, найімовірніше, носили, але в особливих випадках — або не всі члени клану.

А от з'являння на місці поясних прикрас могло означати тільки одне: первісно у вбранні циганок не було поясів; а поясів не буває тільки на голому тілі. Так, у індійських «священних дів», від храмових танцівниць до небесних напівбогинь, пояс (рясно прикрашений коштовностями і золотом) міститься не на талії, а нижче — він заміняє пов'язку на стегнах. І спідниці у циганок короткі не тому (або не тільки тому), що пристосовані до кочових доріг. Істотнішим є те, що циганку анітрохи не бентежили голі ноги, — а не бентежили тому, що й не відчувалися як голі.

Ми наближаємось до двох головних ознак вбрання циганки. Голизна як особлива форма «одягненості» — така перша ознака. Голизна ж як жіноча (переважно) форма «вбрання» — така друга ознака.

Звичайно, голі або напівголі бігали дитлахи. Звичайно, нарозхрист і/або роздягнуті до пояса могли ходити чоловіки. Але дитяча голизна у всіх народів якраз і позначала особливе становище дітей: «над»- і «недо»- людей одночасно. А напівголизна чоловіків у циган ситуативна (традиційно — знак робочої, або домашньої, або, навпаки, «концертної» обстановки). Та й норма оголеності у чоловіків повсюди в світі звичайно вища, ніж у жінок.

Діряві панчохи, коротка спідниця, низький виріз сорочки, вільні рукави, що оголюють руки, — всі ці штрихи у вбранні Кармен — реліктові та редуковані (і, певна річ, адаптовані до строгої Іспанії) знаки колишньої «нормативної», хоч і «священної» голизни. Варто додати, що Кармен входить у сюжет тричі — і всі три рази в аурі оголеності: ритуальної, «законної». Перший раз — після вечірнього купання жінок у річці. Другий раз: Хосе розповідає про роздягнення до сорочки молодих робітниць тютюнової фабрики; серед них буде і Кармен. (Тютюн, сигари, паління пронизують весь сюжет — порівн.: ритуальний сенс і походження паління.) Нарешті, третій раз: Кармен сама з'являється в процесії робітниць перед Хосе, — її вбрання одразу ж викликає у патріархального, «етнічного» і побожного героя адекватні асоціації: відьма!

Розбитий посуд

На першому (і останньому, воістину любовному) побаченні Кармен з Хосе та розбиває миску/таріль, робить з осколків кастаньети і танцює перед своїм коханим. Розбитий посуд був віднесений Хосе на рахунок примх фатальної шиганки. Але Хосе — не циган; він не розуміє значення цього жесту (хоч має неясне відчуття його значущості). А жест Кармен далекий і від «сліпої пристрасті», і від раптових пустошів.

Биття посуду — найважливіша, тому що завершальна частина циганського весільного обряду. Про це знав Віктор Гюго — автор роману «Собор Паризької Богоматері» (епізод циганського «вінчання» Гренгуара). Про це писали німецькі (Ріхард Лібіх) і російські (М. Мостовський, Г. Ткачов, Т. Кисельова) етнографи. Всі

трах. І всі
але ви-

тніх комен-
то). При пер-
Касія (Cinna-
томатичною

ського сло-
юся висуше-
ого, тонкого
гальмі (вірш 9).
що зумовив
уальна весільна
лицією) зобра-
не вбрання та-
іати Твої». Ше
Месії, «Пома-
у. Християнські
незмінно трак-
менту про гостей
лицією, яка ото-
сім бісів.

«міста морів»,
залізні вироби,
Через Тир, головний
зі Сходу й Півдня на
її стали культивува-
Саві, звідки царюва-
ого», а далі через Тир
у та Європі. Ще одна
осподь промовляв до
мощної мирри п'ять
п'ятдесят, і запашної

ь, щедротна ряснота,
ьовує знайомий кон-

Питання полягає в то-
ого вбрання пояснен-
функціональність одяжі:
людею для носіння
очовий уклад вимагав
орочки носили нароз-
гала полотнище-плаш
уації) жодним чином
емінність. Саме тому
ом) більш або менш
ила доля.
знакові, нестерто-не-
сь «пра-костюму»: на-
ункцій», прасимволів
Реконструюються їхні

ні», багаті значенням,
му, що ми називаємо

вони — хто чіткіше, хто туманніше — вгадували у битті глиняного посуду при благословінні молодих старійшиною («старшиною», «герцогом», «начальником», «бароном», тобто вожаєм клану) — «щось таке, що вказує на існування у циган своїх обрядів» (Г. Ткачов). Розшифровці ж оце «щось» піддавалося нелегко, оскільки дослідники і письменники були людьми «ззовні», чужинцями, не циганами (подібно до Хосе) — і оскільки саму обрядовість застали вже на півшляху від свідомо-системного ритуалу до несвідомо-системного «звичаю» (і далі, до несвідомо-безсистемного «пережитку»).

Реконструкція ритуалу можлива, якщо можна скласти його символічний «словник» (предмети, обличчя, їхні якості) і «граматику» (дії та їхня послідовність). Як і у вербальній мові, у «мові» ритуалу є своя варіативність — обрядова «синонімія»:

1. Наречений і наречена постають перед старійшиною. (Варіанти: стають на коліна; обмінюються обручками.)

2. Старійшина бере глиняний кувал/глек. (Варіанти: порожній/з вином; проливає декілька крапель молодим на голову; решту вина випиває за їхнє здоров'я.)

3. Посудину жбурляють на землю. (Варіанти: наречений/старійшина підкидає попередньо посудину вгору.)

4. Биті осколки мають магичне, віще значення. (Варіанти: визначають кількість років майбутнього шлюбу («кількість» шастя молодих.)

Як наголошують фіксатори-вчені: «в цьому полягає весь обряд одруження циган» (Р. Лібіх). Навіть якщо щось і пропущено, лишилося непоміченим (або було втрачене самими носіями етнокультури), перед нами все ж таки ядро обряду: те, що зберігається найупертіше і найдовше.

Відділити це ядро від пізніших навколохристиянських нашарувань, виокремити з нього над'ядро, «архисему» ритуалу — нескладно. Перед нами явне жертвопринищення — благословіння — вгадування долі. Решту можна домислювати або примислювати: первісний напій — чи був він вином, чи таємничою екстатико-наркотичною «сомою», хмелем індоаріїв? Узливання — чи не було воно спочатку кривавим (порівн. звичай «циганського хреста»: хрестоподібної насічки ножем на зап'ястку молодих у циган Латинської Америки) і лише поєднане з питтям вина, а потім витіснене ним? Підкидання посудини вгору — чи не було воно жестом не лише авгуричним, ворожильним, але також жертвним, молитовним зверненням до неба (і тоді посудина могла бути не порожня, а повна священного напою)? Аналогічно: черепки — «відповідь» долі, але, можливо, ще й магія непорушності шлюбу? (Як не з'єднати розбитої посудини, так не розбити поєднану пару: магія за зворотню аналогією.)

Так чи інакше, серцевина, суть того, що відбувається, лишається обрядовою. І семантика обряду залишається типологічно ясною і водночас багатозначною, мерехтливою: смерть старого і народження нового життя; шастя — і страх; віра — і невизначеність, «розверзнутість» долі; жорстке «дотримання чину», що забезпечує родовий (і звідси космічний) лад — і несамовитий екстаз (імітація хаосу заради перемоги над хаосом).

Нічого такого Кармен і близько в голові не тримає: ритуалу взагалі не тримають у голові. Зате саме це вона тримає в етнопам'яті: надособистій і тому майже «позапсихологічній». Не тільки гірський «святий простак» Хосе, — Кармен сама не пояснила б своєї витівки. (Характерно: далі йдуть оргастичні розхлюпування вина, танець, сліви, сміх.) Але від цього нічого не змінюється: Кармен, сама того не відаючи (або не усвідомлюючи), вершить перед Хосе шлюбний ритуал. Без ритуалу — шлюбної ночі для неї бути не може.

Бик, біг, бог

Ці три слова, ключові для сюжету «Кармен», звів разом, пустуючи, молодий футурист Маяковський. Але «поета вірш далеко заведе», — зауважила його співвітчизниця М. Цветаєва. У міфоритуальній далечині ці три поняття — ледве чи не синоніми.

Корида в новелі посідає скромне місце. Вона лише тло, на якому з'являється тореадор: чергове — і останнє — захоплення Кармен. До контрабандистського «братства» Хосе взяти Лукаса відмовляється; бик тореадора ранить — можливо, смертельно; Кармен же перед загибеллю визнає, що кохала Лукаса не більше, ніж Хосе, — або й від того коротше. А тепер не кохає нікого і ненавидить себе за те кохання. У популярному («оперному») варіанті, навпаки, корида і тореадор —

центр сюжетного зідливовижно. Родовід від палеолітичного і нащадки іберійський європейський і навіть ближчого предка кої вище» («rapet et si проступають обриси

Гладіатори були, парно; по-третє, тієк правило, хтось один тікав, а другий, озбє мало яскравий етніч т. д. Нарешті, по-шк люди билися зі звіра

А тепер погляньмо культу бика (бієк «відзначена богом», жрецької магічності, не й те саме.) Бик — узагалі «тримає» коси у хурритів, — це так символізують зміну міць стихій. Від Індії — він бог грози (або («бик» Посейдон, «в дарі» джерел і колод неодмінно долають і

Серцевина ритуал Життя — і смерть (в бітву. Дарування — більш «чужого». Без гадок про те, що глами етрусків — «дорив мами, були максима

Все це дозволило елемент — біг, втеча Проте свято якраз і є во «корида» (від ієєк люди тут альтернативний вибір долі вієк візьме на себе роль з

Отже, покохавши світі не зраджує Хоє подійства. Навіть свя Йосипів уже було ск Луки: єдиного грека

Не зраджує Кармеє причини ринули циг в Європу, — їхня етн чому каста особлива ми. Лише в останні р кральними служителя «веди» ввіліли не в с інтуїції, що споконві вання вічним кочуван не зберігся б без єдин ної історичної пам'ят владне, — не тільки в ливим.

Зрозуміло, що в « кровення, чи Перека:

ічного посуду при бла-
», «начальником», «ба-
жування у циган своїх
юся нелегко, оскільки
інцями, не циганами
на півшляху від свідо-
(і далі, до несвідомо-

го символічний «слов-
їхня послідовність»). Як
обрядова «синонімія»:
Заріанти: стають на ко-

рожній/з вином; про-
иває за їхнє здоров'я.)
й/старійшина підкидає

і: визначають кількість

обряд одруження ци-
непоміченим (або було
таки ядро обряду: те,

шарувань, виокремити
ми явне жертвоприни-
домисловати або при-
ичною екстатико-нарко-
о воно спочатку крива-
ої насічки ножем на
днане з питтям вина, а
удо воно жестом не ли-
товним зверненням до
щенного напою)? Ана-
гія непорушності шлю-
нану пару: магія за зво-

ишається обрядовою. І
час багатозначною, ме-
стя — і страх; віра — і
я чину», що забезпечує
мітація хаосу заради пе-

гуалу взагалі не трима-
особистій і тому майже
осе, — Кармен сама не
чні розхлюпування ви-
г: Кармен, сама того не
ний ритуал. Без ритуа-

пустуючи, молодий фу-
важила його співвітчиз-
ття — ледве чи не си-

), на якому з'являється
о контрабандистського
ра раниць — можливо,
і Лукаса не більше, ніж
і ненавидить себе за те
кориди і тореадор —

центр сюжетного зіткнення. Треба визнати: чуття на ритуал і міф проявилось тут дивовижно. Родовід іспанської кориди історики виводять по-різному: починаючи від палеолітичного культу бізона (VII—VI тисячоліття до н. е.; згадаймо: баски — нащадки іберійських племен епохи палеоліту), — через середземноморський, індо-європейський і навіть географічно ширший культ священного бика, — аж до найближчого предка кориди, римських гладіаторських ігор. А в них також крізь «видовище» («rapem et circenses!»), «хліба і видовищ!» — вічна вимога римської юрби) проступають обриси міфу та ритуалу.

Гладіатори були, по-перше, військовополоненими. По-друге, вони билися парно; по-третє, тією зброєю, якою краще володіли; по-четверте, в кожній парі, як правило, хтось один був майже беззбройний, тільки з ситтю, арканом і т. п., — він тікав, а другий, озброєний, переслідував. По-п'яте, озброєння (і типи гладіаторів) мало яскравий етнічний відтінок: билися «по-галльському», «по-самнітському» і т. д. Нарешті, по-шосте, існував особливий вид гладіаторських ігор, бестіарії, де люди билися зі звірами; такі ігри відбувалися звичайно вранці.

А тепер погляньмо, які відомості мають археологи, етнографи, міфологи стосовно культу бика (бізона, буйвола, «буй-тура»). Бик завжди — «космічна» тварина, «відзначена богом» (формула стародавніх хеттів). Він — утілення царственості, жрецької магичності, природної витальності, чоловічої сили. (Для стародавніх це одне й те саме.) Бик — «місячний символ» (Дворіччя, Єгипет), але й «сонячний»: він узагалі «тримає» космічний час. Мать бика — кольоровий код різних частин доби у хурритів, — це так схоже на коней різної масті у слов'янського Ярила, які також символізують зміну ранку-дня-вечора-ночі. Проте бик — це і Хаос: непогамовна місь стихій. Від Індії, від Малої Азії через слов'янські, балканські, іберійські землі — він бог грози (або атрибут бога). Він же бог водяної безодні, докосмічної хлані («бик» Посейдон, «водяний» Людинобик у міфах Шумеру та Аккаду, бики-«господарі» джерел і колодязів у слов'ян). Більш «культурні», «просвітлені» боги і герої неодмінно долають і вбивають це потужне, але темне минуле: Першобика.

Серцевина ритуалу, бик, об'єднує в собі основні ритуальні функції і смисли. Життя — і смерть (вбивство — і відродження). Еротика — і полювання, поєдинок, битву. Дарування — і викрадення. Охорону найбільш «свого» — і вторгнення найбільш «чужого». Без подиву (зате з розумінням) дізнаємося ми після всіх цих розгадок про те, що гладіаторські ігри були спершу поховальними жертвопринесинами етрусків — «доримських» римлян. Жертвами ж, у повній згоді з архаїчними нормами, були максимально «чужі» — військовополонені.

Все це дозволило історикам іспанської кориди припустити, що найдавніший її елемент — біг, втеча від биків. Нині такий біг практикують лише зрідка, по святах. Проте свято якраз і є зберігачем і реставратором обрядовості. До речі, й саме слово «кориди» (від іспанського «correr» — «бігти») означає не «бій», а «біг». Бики і люди тут альтернативні: хто кого заб'є, це і є вибір сприятливої жертви. Пізніше такий вибір долі відбуватиметься між биком і тореро, а матадор, що вбиває бика, візьме на себе роль жерця — завершувача обряду.

Отже, покохавши Лукаса, тореадора, «посвяченого», «іншого», Кармен у міфосвіті не зраджує Хосе: також «особливого» і також «призначеного» до священнодійства. Навіть святі покровителі обох героїв символічно подібні. Про біблійних Йосипів уже було сказано; ім'я Лукас, як уже згадувалось, походить від апостола Луки: єдиного грека серед євангелістів, єдиного благовісника серед греків.

Не зраджує Кармен і себе. Всі циганологи єдині в одному пункті. Хоч би з якої причини ринули цигани з Індії: спочатку на Близький Схід, звідти до Єгипту, далі в Європу, — їхня етнічна історія унікальна. Вони — каста, що стала народом. Причому каста особлива. Донедавна їх вважали придворними співцями і танцюристами. Лише в останні роки вчені ризикнули висунути іншу гіпотезу: цигани були сакральними служителями, жерцями або близькими до жерців. Їхні тасмниці, їхні «веди» влізли не в слові, а в музиці, у прикметах ворожіння, в тій енергетиці та інтуїції, що споконвіку притаманні циганам. Ніяка каста не витримала б випробування вічним кочуванням, вічним становищем ізгоїв. З другого боку, ніякий етнос не зберігся б без єдиної мови, міфології, релігії, території, держави і навіть без єдиної історичної пам'яті. Цигани — витримали і збереглися. Треба мати певне надвладне, — не тільки надособисте, а й надгрупове — покликання, щоб це стало можливим.

Зрозуміло, що в «чужих» умовах, без спільного Священного Слова (чи то Одкровення, чи Переказ), збереглася не система, а її розрізнені частини: «магія функ-

цій» окремо — «магія форми» окремо. Танець, пісня, «фокуси» перестали бути обрядом, ставши мистецтвом; ковальська справа та плетіння — ставши ремеслом; віщування та ворожіння — ставши промислом.

Ставши, але не зовсім. Жорсткий розподіл на циган і нециган («паїльйо», мовою Кармен) — не просто границя етнічна; це рубіж священного і профанного. У священній зоні свого «уділу» Кармен — жриця: абсолютна жінка, але абсолютна не-дружина. (Патріархальна циганська родина створювалась передусім для захисту кочового клану, зокрема його жінок.) У профанному побуті, для несвоїх, Кармен — фатальна «жінка для всіх». Жриця не може кохати й сама: вона віддана іншим цілям і силам. (Целібат — безшлюбність — католицьких священників, за всіх конкретно-прагматичних обставин, у яких він історично оформився, у глибинах своїх спирається на аналогічні — «жрецькі» — мотиви.)

Жрець (жриця) — водночас і жертва. І перш від усього вони жертвують усім надто особистим, «занадто людським», щоб стати (прочитуємо знову стародавніх хеттів) «відзначеними богом». І щоб пронести цю відзначеність до самої своєї смерті.

Світобачення і, отже, поетика Проспера Меріме виявилися набагато глибшими, аніж звикли чекати від письменника, що його зараховують усе ж до «другого ряду» французької літератури, та ще й до «проміжку» між класичним романтизмом та класичним реалізмом. Схоже на те, що Меріме був наділений рідкісним даром: поєднувати глибинний міфослук із тверезим, навіть іронічним (і самоіронічним) соціально-психологічним аналізом. Дитя «гострого галльського смислу» Нового часу, Меріме разом з тим увібрав у себе духовний досвід європейських «околиць» — просторових, часових, національних. Уроки «живого міфу» Балкан, Піренеїв, слов'янських культур не пропали для нього марно, — як уроки Бессарабії, Кавказу, Криму, України не пропали для його східноєвропейського «товариша по музах», Пушкіна. (Чиї «Цигани» відгукнулися в «Кармен».)

«Священик» Хосе, «жриця» Кармен, «жрець» і «жертва» Лукас... Всі вони не зуміли (по-різному і різною мірою) виконати свою істинну місію. Всі їх (перефразовуючи Григорія Сковороду) профанний світ ловив і влімав. Улімав, але не зовсім. Саме у двоїстості фіналу, в найтоншому балансуванні між «мирським» і «сакральним», поразкою і перемогою, язичницькою і християнською мовами, що ними говорить новела Проспера Меріме, — саме в цьому, можливо, й захована вічна загадка вічного сюжету «Кармен».

Сімферополь

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ І АВТОРІВ «ВСЕСВІТУ»!

У минулому сторіччі «Всесвіт» понад 5000 разів друкував вірші, оповідання, повісті, романи письменників різних країн у перекладі з 80 мов світу і здійснив біля 14 000 різноманітних публікацій з питань літературної критики, мистецтвознавства, філософії, соціології, політики, життя українців за кордоном та ін.

Щоб дати можливість читачам і науковцям орієнтуватися в цьому морі перекладів і публікацій, Видавничий дім «Всесвіт» готує фундаментальний (700 стор.) бібліографічний покажчик змісту журналу за весь час його діяльності. Покажчик уперше розкриє повний зміст журналу «Всесвіт» від 1925-го до 2000 р., а також розповість про історію цього унікального видання.

Покажчик «Всесвіт» у XX сторіччі вийде у світ на початку 2004 року.

Для визначення тиражу книги оголошується прийом попередніх замовлень. Простимо бажаючих придбати покажчик «Всесвіт» у XX сторіччі надсилати заявки на адресу редакції (вул. Грушевського, 34/1, Київ, 01021, Україна) із зазначенням:

- прізвище замовника або назва організації, що замовляє;
- поштова адреса та номер телефону;
- потрібна кількість примірників.

Після виходу книги у світ кожному, хто подав попереднє замовлення, буде надіслана листівка з проханням переказати потрібну суму на адресу «Всесвіту».

Орієнтовна ціна покажчика разом із вартістю пересилання:

в Україні — 60 гривень;

в країнах СНД — 20 умовних одиниць;

для інших країн — вартість річної передплати на журнал, тобто 90 дол. США.

Редакція

або Фрагм літе

Український читався французькою балися не тільки Аз традиційні страждані кизи ангелів. Читали ли твори Роб-Гріє Юрсенар і Дюрас, із лись п'єси Жіроду й ципі це література в часі, література 60-х, ладку початку 80-х зачитується француз тач із певними інтеле ми і літературними у дати відповідь на і зрозуміти ситуацію книжковому ринку.

Горизонт очікує і видавничча пов...

У Франції на мед монстри ринку, як певні сфери, жанри вище. Проте відчув давців зберегти імідж писів, які щодня пр відібрати ті твори, я вибрану видавництва Кількість власне ху групі *Nachette* та *Na* му ринку зменшуєт 1980 до 17,7 відсотк час як зростає часті практичних чи енци нових романів, які левова частка публі на вересень-жовтень присудження важі премій і після повер си з літніх відпусто ють власні телепрогр прошують саме тия добре тримаються фотогенічні і вмют ліки, заворожувати і слівцем. А це означа уже знайомих поста ти в десятку за цим означає автоматичн твору. Дебютанти т тридесятичним давництвах, пр не більше 12

© Валентина Ф...